

آذری طوسی، فخرالدین حمزه اسفراینی (۷۸۴-۸۶۶ق/ ۱۳۸۲-۱۴۶۲م)، نویسنده، عارف و شاعر پارسی‌گوی.
 دولتشاه نام پدر وی را علی ملک (ص ۳۰۰) و هدایت، وی را عبدالملک (ص ۴۹۲) و اسماعیل پاشا بغدادی، علی بن ملک آورده‌اند (۳۳۷/۵). اما آقابزرگ نام او را نورالدین محمد بن عبدالملک آورده و در کنز‌السالکین به خط خودش به صورت نورالدین محمد دیده است (آقابزرگ، ۱۹(۱)/۳، ۸، ۱۸۷؛ نیز نک: همان‌جا، حاشیه).

آذری در اسفراین زاده شد و از آنجا که چندی در طوس زیست به «طوسی» نیز شهرت یافت و چون ولادتش در ماه آذر بود، آذری خوانده شد (فرشته، ۳۲۶/۱). وی از آغاز جوانی به سرودن شعر پرداخت و پس از چندی آوازه‌ای یافت. نخست در ستایش میرزا شاهرخ، پسر تیمور (حک: ۸۰۷-۸۵۰ق)، اشعاری سرود و پس از چندی ملک‌الشعراى دربار او گردید. اما تحولات روحی وی سبب شد که به عرفان روی آورد و به خدمت محیی‌الدین طوسی (وفات: ۸۳۰ق) درآمد (دولتشاه، ۳۰۰-۳۰۱). آذری ۵ سال نزد وی به تحصیل علم حدیث و تفسیر پرداخت و در زیارت خانه خدا همراه شیخ بود. پس از درگذشت او، در زمره مریدان شاه نعمت‌الله ولی (وفات: ۸۳۴ق) درآمد و پس از چندی از وی اجازه ارشاد و خرقه گرفت و دوبار پیاده حج گزارد. سپس به شبه‌قاره رفت و به دربار سلطان احمد شاه اول بهمنی (حک: ۸۲۵-۸۳۷ق) در دکن پیوست و ملک‌الشعراى وی شد و به دستور همو بود که سرودن بهمن‌نامه را آغاز کرد. چون به داستان احمدشاه رسید، از او برای بازگشت به اسفراین اجازه خواست، اما به خواهش وی منصرف شد و فرزندان خویش را از اسفراین به شبه‌قاره فراخواند (دولتشاه، ۳۰۱؛ فرشته، ۳۲۵/۱). سرانجام، به وساطت شاهزاده علاءالدین و تعهد به اتمام بهمن‌نامه اجازه بازگشت یافت و عازم خراسان شد (فرشته، ۳۲۵-۳۲۸). آذری پس از بازگشت به اسفراین به سیر و سلوک پرداخت و تألیف کتاب و سرودن شعر را ادامه داد، و در طول این ایام غالباً امیران و بزرگان به خدمت وی می‌رسیدند و از وی طلب ارشاد می‌کردند. او پس از بازگشت از شبه‌قاره ۳۰ سال زیست و در اسفراین درگذشت و همان‌جا در قسمت شمالی شهر به خاک سپرده شد و به سبب

اعتقادی که مردم به‌وی داشتند، آرامگاهش زیارتگاه شد (فرشته، ۳۲۵-۳۲۶؛ دولتشاه، ۳۰۱، ۳۰۴؛ روملو، ۴۲۶).

آثار

۱. بهمن‌نامه، از آثار منظوم آذری است که به سبک شاهنامه فردوسی و اسکندرنامه نظامی، در بحر متقارب، در شرح سلطنت سلاطین بهمنی دکن (۸۴۷-۹۳۳ق)، به درخواست احمدشاه (وفات: ۸۳۷ق)، سروده و بدو تقدیم کرده است. چنان‌که گفته شد، بخشی از این منظومه - که تا دوران سلطنت احمدشاه می‌رسد - در دکن و بخش پس از آن، در اسفراین سروده شد و آذری از اسفراین سروده‌های خویش را به دکن می‌فرستاد (فرشته، ۳۲۸/۱). بهمن‌نامه تا داستان سلطان علاءالدین همایون‌شاه بهمنی (حک: ۸۶۲-۸۶۵ق) از آذری است و پس از آن، ملانظیری (غیر از نظیری نیشابوری)، ملا سامعی و دیگر شاعران تا انقراض سلسله بهمنی این منظومه را ادامه داده‌اند، از این روی، چنان‌که فرشته گوید، تمام کتاب از نظر سبک یکدست نیست (همان‌جا). فرشته از بهمن‌نامه نیز در شمار منابع خویش یاد کرده است (۴/۱). ظاهراً از این کتاب نسخه‌ای برجای نمانده و بهمن‌نامه‌ای که در فهرست موزه بریتانیا از آن نام برده شده است (ریو، 201/3) اثر دیگری است (نک: مجتبائی، ۲۴۴-۲۴۵).

۲. مرآت (عجائب‌الغرائب، عجائب‌الاعلا، عجائب‌الدنیا)، در قالب مثنوی در عجایب و شگفتیهای شهرها، چشمه‌ها، بناها، جانوران و جز آنها، همراه با استنتاجهای عرفانی که در ۴ باب تدوین شده است. باب اول «الطامة الکبری» در مراتب عالم علوی و سفلی و نحوه به‌وجود آمدن دنیا و حکمت وجود آدمی و چون آن؛ باب دوم، «غرائب‌الدنیا» در شگفتیهای جهان؛ باب سوم، «عجائب‌الاعلی» در شگفتیهای عالم بالا؛ باب چهارم، «سعی‌الصفاء» در تاریخ مکه و مناسک حج. این کتاب در فهرستها به صورتهای مختلف آمده و گاه نام یکی از بخشهای کتاب را بر تمام آن اطلاق کرده‌اند؛ ولی آذری، خود در مقدمه نام کتاب را مرآت گفته است. مأخذ اصلی این مجموعه، عجائب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات زکریای قزوینی است. به گفته مجتبائی باب اول آن با مقاله اول کتاب قزوینی (فی‌العلویات) و باب دوم آن با مقدمه و مقاله دوم کتاب زکریای قزوینی (فی‌السفلیات) مطابقت

دارد (۲۶۷). مسعود حسن رضوی ادیب، نسخه دست‌نویسی از این مثنوی را - که دارای ۵۵۰۰ بیت است - دیده، اما به گفته وی انتهای این نسخه افتادگی دارد (رضوی ادیب، ۱۸).

۳. *جواهرالاسرار*، اثر دیگر آذری که در علوم قرآنی و صنایع ادبی در ۴ باب نگارش یافته است: الف - «اسرار کلام‌الله» که درباره حروف مقطع آغاز سوره‌های قرآن است؛ ب - «اسرار احادیث نبوی» که در ۹ سرّ تدوین یافته و تفسیر عرفانی برخی از احادیث نبوی است؛ ج - «اسرار کلام اولیاء» در دو فصل؛ د - «اسرار کلام شعرا» در یک مقدمه در بیان صنعت شعر و شاعری و ۱۰ فصل درباره انواع قالبهای شعری معنیات و لغز (نک: منزوی، مشترک، ۱/۸۱۳). آذری در مقدمه این کتاب که در ۸۴۰ق نگارش یافته است، می‌گوید که در ۸۳۰ق هنگامی که در شام بوده، کتابی به نام *مفتاح الاسرار* تألیف کرده و پس از آمدن به دکن، زمان عزیمت به حج برخی از دوستانش تقاضای نگارش دوباره کتاب را کردند و وی پس از بازگشت از سفر به درخواست آنان پاسخ گفت و با تلخیص برخی مطالب و افزودن شرح حال عرفایی که با آنان در سفرهایش دیدار داشته (ریو، ۱/۴۳)، تحریر تازه‌ای از کتاب ارائه کرده است. گزیده‌ای از این اثر به نام منتخب *جواهرالاسرار*، همراه با *اشعة‌اللمعات* جامی و برخی رساله‌های دیگر، در ۱۳۰۳ق در تهران به چاپ رسیده است. دست‌نوشته‌هایی از آن در کتابخانه گنج‌بخش اسلام‌آباد (شماره ۴۷۲، ۳۰۵۹) و نیز در سندی ادبی بورد (مرکز ادبی سندی) حیدرآباد پاکستان (شماره ۲۳۷) موجود است (منزوی، همان، ۱/۸۱۳-۸۱۴).

۴. *عروجیه*، رساله‌ای منظوم از آذری که دست‌نوشته‌ای از آن در ۴ برگ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (شماره ۳۲۳۵۸) موجود است (منزوی، نسخه‌ها، ۴/۳۰۰۲).

۵. *دیوان آذری*، این اثر در بردارنده قصاید، غزلیات، ترجیع‌بندها، مقطعات، رباعیات و انواع دیگر سروده‌های اوست. دست‌نوشته‌ای از آن در کتابخانه ملک (شماره ۵۹۳۸) موجود است (افشار و دانش پزوه، ۲/۲۵۴-۲۵۵؛ منزوی، نسخه‌ها، ۴/۲۸۵۷، ۳۱۱۶-۳۱۱۷، ۳۲۲۵).

کلام آذری ساده و خالی از تصنع و تکلف و به شیوه سعدی، حافظ و امیرخسرو دهلوی است. سروده‌های نخستین او

قصیده‌هایی در ستایش شاهان است؛ ولی بعدها به‌ویژه در واپسین سالهای زندگی، و پس از آنکه به خراسان بازگشت سروده‌هایش رنگ عرفانی یافت.

منابع: آقابزرگ، الذریعه؛ افشار، ایرج و محمدتقی دانش‌پزوه، فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملک، تهران ۱۳۵۴ش؛ بغدادی، اسماعیل پاشا، هدیه‌العارفین، بیروت ۱۴۰۲ق؛ دولتشاه سمرقندی، تذکره‌الشعرا، به‌کوشش محمد رمضان، تهران ۱۳۶۶ش؛ رضوی ادیب، مسعود حسن، «آذری اسفرائینی»، حیات اورکار نامی (اردو)، به‌کوشش نذیر احمد، دهلی ۱۹۹۳م؛ روملو، حسن‌بیگ، احسن‌التواریخ، به‌کوشش عبدالحسین نوائی، تهران ۱۳۴۶ش؛ فرشته، محمد قاسم هندوشاه، تاریخ فرشته، نولکشور ۱۸۶۴م؛ مجتبائی، فتح‌الله، «آذریکیوان»، دبا، ج ۱؛ منزوی، مشترک؛ همو، نسخه‌ها؛ هدایت، رضا قلیخان، تذکره ریاض‌العارفین، به‌کوشش مهرعلی گرکانی، تهران ۱۳۴۴ش؛ نیز:

Rieu.

محمدسلیم مظهر